

AYNUR AYDIN İBRAHİMOVA,

Azərbaycan Milli Bilimler Akademisi, Folklor Enstitüsü

“GO‘RO‘G‘LI” DOSTONIDAGI AYOL TİMSOLINING MİFOLOGİK ARXETİPLARI “KÖROĞLU” DESTANINDA KADIN İMGESİNİN MİTOLOJİK ARKETİPLERİ

Özet: Köroğlu destanı, kahramanlığı idealleştirme ölçeğinde halkın yaşayan bir geçmiştir. Bilimsel, tarihi değerinin yanı sıra sosyal, kültürel ve eğitimsel önemi de bununla bağlantılıdır. “Göroğlu” – “Köroğlu” destanları dizisi Kafkasya, Orta Doğu ve Orta Asya versiyonlarına bölünmüştür. Özbek “Göroğlu” destanları dizisi Özbekistan’da ve Afganistan’da Özbekler arasında yaygındır. Dizideki destanlar görece bir bağımsızlığa sahip olsalar da, bir dizi merkezi epik karakterle birleşirler: Destansı diyar Çenlibel (Çembil), Göroğlu, yiğit arkadaşları ve silah arkadaşı Gırat, her zaman onlarla bir arada olan kırk cesur adam, Ahmad Serdar, Sagibülbul, periler ve diğer imgeler destan dizisini birleştirip tamamlar ve onlara muazzam bir yorgunluk verir. Özbek “Göroğlu” destan dizisinde, kahramanların eşleri, Azerbaycan versiyonunda olduğu gibi kaçırılmış güzeller, han ve bey kızları değil, uzak, gizemli ve büyümlü ülkelerde yaşayan efsanevi perilerdir. Her iki versiyonda, savaş yüzyılı için savaş temaları, tüm halkların destansı eserlerindeki cesur elçiliğin konusu, kahramanın düğün gezisi, merkezde bir kadının yer alması yaygındır. Bu kadar arkaik ve özellikle yaygın olaylar arasında, erkekler ve kızlar arasındaki kahramanlık yarışlarından bahsedebiliriz. Son tür evlilik yarışması, savaşçı bir kızın imajıyla ilişkilidir. Daha arkaik formatlarında, bu imaj anaerikil aile ilişkilerini ifade eder. Kahramana yenilen savaşçı kız, nişanlısı veya karısı olur. Çenlibel’deki kadınların her biri kendi istekleri ve arzularıyla Çenlibel’e gelir, her birinin kendi destanı vardır. Bazen kahramanlar onları getirmek için düşman topraklarına giderler ve birçok macera ve kahramanlık gösterdikten sonra kıza kavuşmayı başarırlar. Çenlibel bir toplumdur ve çok adil bir toplumdur, kadın ve erkek arasındaki ilişki toplumda korunur.

Anahtar kelimeler: Köroğlu, destan, Çenlibel, kahraman, kadın, arketip

MYTHOLOGICAL ARCHETYPES OF THE FEMALE IMAGE IN THE EPIC OF KOROGU

Summary: The epos “Koroglu” is a alive past of the people on the scale of the idealizing of heroism. Its scientific, historical values and at the same time its social, cultural and educational importance were connected with it. The series of the eposes “Goroglu” – “Koroglu” are divided into the versions of the Caucasus, Middle East and Central Asia. Uzbek series of the eposes “Goroglu” are spread widely on the territory of Uzbekistan and among the Uzbeks of Afghanistan. Although the eposes included in the series have a relative independence, they are united by a number of central epic characters: epic Chanlibel (Chambil) dwelling, Goroglu, his fighter friends and his battle friend Girat, forty brave men who are always together with him, Ahmed Sardar, Sagibulbul, houris and other images join a series of eposes, complete them and giving them monumental exhaustion.

In the series of Uzbek eposes “Goroglu” the wives of the hero are not kidnapped beauties, the daughters of Khan and noble men as in the Azerbaijani version, but they are legendary fairies living in distant, mysterious and magical countries. In both variants, along with the battle themes for the age of war, the plot of hero’s being a messenger, the hero’s marrying travel in the epic activity of all peoples are spread widely that in the center of it one can observe the woman. Among the more archaic and especially widespread such plots, we can mention specifically the fighting competitions between the boy and the girl. The last type of marriage competitions is connected with the image of a warrior girl. In its more archaic forms this image belongs to matriarchal family relations. The warlike girl who defeated the hero becomes his fiancée or mistress. Each of the women in Chanlibel comes there with her own wishes and desires, each has her own epos. Sometimes to bring them the heroes go to the enemy places, after making a lot of adventures and bravery, they manage to get the girl they want. Chanlibel is a society and is a very fair society and the relations of women and men are protected in the society.

Keywords: Koroglu, epos, Chanlibel, hero, woman, archetype

Türk halklarının ortak epik yaratıcılık örneklerinden biri olan “Köroğlu” destanı, kahramanlık pofusu, ideolojik içeriği, yayıldığı coğrafyanın genişliği, karakterler sisteminin zenginliği ve benzeri xüsusiyyetleri baxımından özellikle dikkat çeker. “Köroğlu” destanı, kahramanlığı idealize etme ölçüsünde halkın yaşayan bir geçmişidir. Bilimsel ve tarihsel değerinin yanı sıra, sosyal, kültürel ve eğitsel önemi de bununla bağlantılıdır.

Bilim insanlarının çoğunluğunun kanaatine göre, kadim Koroğlu mitinin epik bir yapıya doğru gelişimi, Yakın Doğu’daki Oğuz – Türkmen hegemonyasıyla (XIV–XV yüzyıllar) bağlantılı olmuştur. Sonraki aşamada Oğuzların yerleşik olduğu Anadolu, Azerbaycan ve Orta Asya bölgelerinde meydana gelen farklı siyasî-tarihî süreçler sebebiyle destan farklılaşmış, bu doğrultuda “Göroğlu” – “Köroğlu” destanlar dizisi Kafkasya, Orta Doğu ve Orta Asya varyantlarına ayrılmıştır.

Özbek “Göroğlu” destanları dizisi Özbekistan’da ve Afganistan’da Özbekler arasında yaygındır. Dizideki destanlar görece bir bağımsızlığa sahip olsalar da, bir dizi merkezi epik karakterle birleşirler: Destansı diyar Çenlibel (Çembil), Göroğlu, yiğit arkadaşları, silah arkadaşı Gırat, her zaman onlarla bir arada olan kırk cesur adam, Ahmad Serdar, Sagibülbül, periler ve diğer imgeler destan dizisini birleştirip tamamlar ve onlara muazzam bir yorgunluk verir.

Destanın Anadolu, Azerbaycan ve Orta Asya versiyonları ve versiyonları arasındaki farklılıklardan biri de imge sisteminde kendini gösterir. Bildiğimiz gibi, “Köroğlu” destanında kadın imgeleri geniş bir yer tutar. İster Azerbaycan (“Köroğlu”), ister Anadolu (“Köroğlu”), ister Orta Asya (“Göroğlu”, “Gurguli”) versiyonlarında olsun, kadın imgeleri büyük ölçüde üst sınıfın temsilcileridir; kahramanların eşleri, bilge danışmanları ve bazen de silah arkadaşları olarak hareket ederler. “Köroğlu” araştırmacılarından Yegana İsmayilova’nın yazdığı gibi, “Köroğlu” destanındaki tüm imgeler, seviyeleri ne olursa olsun, Kahraman ve Anti-Kahraman kutuplarına ayrılmıştır. Destandaki kadın imgeleri (daha doğrusu delilerin eşleri ve sevgilileri), Köroğlu ve delilerden oluşan Kahraman kutbunda yer alır (İsmayilova 2010: 88).

Her iki versiyonda, savaş yüzyılı için savaş temaları, tüm halkların destansı eserlerindeki cesur elçiliğin konusu, kahramanın düğün gezisi, merkezde bir kadının yer alması yaygındır. Bu kadar arkaik ve özellikle yaygın olaylar arasında, erkekler ve kızlar arasındaki kahramanlık yarışlarından bahs edebiliriz. Son tür evlilik yarışması, savaşçı bir kızın imajıyla ilişkilidir. Daha arkaik formatlarında, bu imaj anaerkil aile ilişkilerini ifade eder. Kahramana yenilen savaşçı kız, nişanlısı veya karısı olur. Çenlibel’deki kadınların her biri kendi istekleri ve arzularıyla Çenlibel’e gelir, onların her birinin kendi destanı vardır. Bazen kahramanlar onları getirmek için düşman topraklarına

giderler ve birçok macera ve kahramanlık gösterdikten sonra kıza kavuşmayı başarırlar. Çenlibel bir toplumdur ve çok adil bir toplumdur, kadın ve erkek arasındaki ilişki toplumda korunur.

Azerbaycan “Köroğlu”nda, erkeklere – delilere özgü birçok özellik kadınlara da atfedilir; bunlardan biri de saz çalıp söyleme ve şiir okuma yetenekleridir. Azerbaycanlı bilim insanlarının bulgularına göre, Azerbaycan halk destanlarında âşık, daha doğrusu saz çalabilen çeşitli kadın tipleri gözlemlenmek mümkündür:

1) Saz çalabilen, şiir okuyabilen ve aynı zamanda savaşçı olan kadınlar. Örneğin, “Muhammed ve Gülendām” destanındaki Gülendām, “Şah İsmail” destanındaki Arap Zengi, “Haydar Bey” destanındaki Süsenber vb.

2) Tamamen âşık olan veya âşıklığı ön planda olan kadınlar. Örneğin, “Valeh ve Zernigar”daki Zernigar Hanım, “Leyli Azizbey kızı” destanındaki Leyli vb.

3) Buta verildikten sonra veya âşık olarak saz çalma ve şiir söyleme yeteneğini kazanan kadınlar (örneğin “Âşık Garip”deki Şahsanem vb.).

4) Âşığın seferlerinde yardımcı olan kadınlar (çoğunlukla yaşlı kadınlar olarak tasvir edilirler) (Abbasov 2019: 51).

“Köroğlu” destanında ağırlıklı olarak birinci ve dördüncü tiplerle karşılaşırız. Azerbaycan “Köroğlu” destanındaki kadınların çoğu saz çalıp şarkı söyleyebiliyor. Destanda, en hüzünlü, en kırılgan anlarında, bazen de heyecanlı, en kaygılı anlarında, kadın kahramanların arzularını şiirsel bir dille dile getirdiklerini görüyoruz: “Köroğlu dönüp Nigar’a baktı. Nigar’ın bir halde olduğunu gördü, bir halde, elma gibi yanakları Semerkand kağıdı gibi beyazlaşmıştı. Ela gözleri bahar bulutları gibi doluydu. Yakut dudakları bir anda öylesine solmuştu ki, konuşamaz, donup kalmıştı. Köroğlu ağzını açmak üzereydi ki, Nigar Hanım ayağa kalktı. Ne Köroğlu’na ne de delilere baktı, yavaş yavaş tepenin ta ucuna geldi. Eyvaz’ın gittiği yollara, başı uzaktaki karlı dağlara Baküyordu. Saçlarından üç tel ayırıp mermer göğsüne bastırarak şöyle dedi...” (Köroğlu 1965: 128-129).

Aşk ilişkileri Azerbaycan “Köroğlu”nda o kadar geniş bir yer kaplar ki, bazıları bu tür “Köroğlu” kollarının ayrı bir grup olarak sınıflandırılmasını bile önermiştir. Örneğin, Azerbaycan’da “Köroğlu” araştırmacılarından biri olan Ferhad Ferhadov, “Köroğlu” destanının kollarının 3 gruba ayrılabilceğini belirtmiştir:

1) Düşmanlara karşı savunma ve karşı saldırıyı yansıtan seferler (örneğin, “Köroğlu ve Bolu Bey”, “Tokat Seferi”, “Hasan Paşa’nın Çenlibel’e Gelişi” vb.).

2) Güzel kızları ve delileri Çenlibel’e getirmeyi amaçlayan seferler (Örneğin; “İstanbul Seferi”, “Erzurum Seferi”, “Türkmen Seferi” vb.).

3) Çeşitli olaylarla, beklenmedik ve olağanüstü durumlarla ilgili seferler (örneğin, “Köroğlu’nun Bağdat Seferi”, “Kulun Kaçışı”, “Durat’ın Kayboluşu” vb.) (Ferhadov 1968: 32).

Profesör Rüstem Rüstemezade, “Köroğlu”ndaki kadın karakterleri de ele almış ve bağımsız olarak seslendirdiği kol-destanları ayrı ayrı değerlendirmiştir. 2007 yılında yayınlanan “Mehbbet Destanları” adlı kitabına, 1980’lerde Azerbaycan’ın Tovuz bölgesindeki Hatınlı köyünde kaydedilmiş bir “Köroğlu” öyküsünü de dahil etmiştir. “Köroğlu’nun Eşleri” adlı bu öykü, Köroğlu’nun eşleriyle şiirsel bir sohbetinden oluşan bir bölümdür. R. Rüstemezade ayrıca bu bölüm hakkında kapsamlı bir betimleyici-bilgilendirici yorum yazmıştır (Rüstemezade 2007: 491-497).

“Köroğlu” destanındaki olayları tarihsel ve toplumsal açıdan yorumlayan bilim insanlarına (M. Caferli, F. Ferhadov, P. Efendiyev, A. Nebiyev ve diğerleri) göre, destandaki kadınlar, feodal toplumdaki ahlaki ve kültürel sıkıntıları dile getiren “protestocu” karakterlerdir: “Dolayısıyla, destandaki deliler alt kastın temsilcileridir ve kadınlar ise yönetici sınıfın temsilcileridir. Delilerin toplumda maruz kaldıkları baskı ve yaşadıkları zorlu ahlaki yaşam onları isyana iter: deliler Köroğlu’na katılır ve baskıya karşı mücadele ederler. Hanımların maddi sorunları yoktu, onları Çenlibel’e getiren manevi sıkıntıydı. Çenlibel’e gelen tüm kadınlar babalarının veya erkek kardeşlerinin zu-

lmüne karşı çıkarlar” (Caferli 2007: 86-87). Örneğin, buna örnek olarak M. Caferli, Nigar Han’ın verdiği beyitin tahlilinde şöyle yazar: “Şiirin son kıtası toplumsal bir motife dayanmaktadır:

“Men hotkar kızıyam, Niga`rdır adım,
Şahlara, hanlara mehel koymadım.
Bir sensen dünyada benim muradım,
İsterem özüne eyle yar meni!”

Görüldüğü gibi Nigar aslında bir hükümdarın kızı olmama rağmen bu sınıfın toplumsal ahlakını kabul etmediğini ilan etmektedir. “Kralı hiçe saymak” psikolojik bağlamda bir kralın veya hanın oğullarını sevmemek anlamına geliyorsa, toplumsal bağlamda da “krallığı” veya “hanlığı” sevmek anlamına gelir. Bu durumda “Dünyada tek arzum sensin” dizesi, Nigar Hanım’ın Köroğlu şahsında vücut bulan toplumsal düşüncüyü hayat inancı olarak ilan ettiği anlamına gelmektedir” (Caferli 2007: 90-91).

Azerbaycan “Köroğlu”ndaki en çarpıcı kadın karakter, Köroğlu’nun eşi Nigar Hanım’dır. Nigar Hanım, destansı ideal kadın tipinin açık bir örneğidir. Özbek “Göroğlu”nun “Şahdarhan Kolu”nu inceleyen Erhan Solmaz’ın da belirttiği gibi, ideal eş tipi, “Köroğlu”/“Göroğlu” kollarında karşılaştığımız olumlu tiplerden biridir (Solmaz 2020: 48). Bunlar, kendilerine verilen görevle kahramanın yolculuğunda ona destek olan en önemli tipler arasındadır (Fedakâr-Aksoy 2019: 110).

Nigar Hanım, Osmanlı padişahının kızı olmasına rağmen sarayın zincirlerinden kurtulan, kendi hayatını belirleyen, özgürlüğü seven, iradeli ve hayatı seven bir karakterdir. Nigar Hanım, Çenlibel’deki en yüksek statüye sahip kadındır. Köroğlu’nu azarlayabilen ve eleştirebilen tek karakterdir.

Özbek “Göroğlu” destan dizisinde, kahramanların eşleri, Azerbaycan versiyonunda olduğu gibi kaçırılmış güzeller, han ve bey kızları değildirler. Türkmen ve Özbek versiyonlarına göre, Köroğlu’nun eşleri – Yunus Peri, Miskal Peri ve Gülnar Pari - mitolojik varlıklarla ilişkilidir. Peri Ağayunus (Yunus), üç yüz altmış peri kızıyla birlikte “Kap” (“Kaf”) dağında yüksek bir kulede yaşamaktadır (<https://www.kitaphana.net/book/1725/read>).

İsimlerindeki “peri2 unsuru, mitolojik güçlerle olan bağlantılarına da işaret eder. Azerbaycan versiyonunda, “Ağcakuzu” dalında da benzer bir imge yer alır: Köroğlu’nun Ağcakuzu adlı delisinin aşık olduğu Perizad Hanım, “İsmi-azam” okur, kılık değiştirir, aslana dönüşür ve ormanlarda ve dağlarda yaşar (Köroğlu 2021: 242-247).

Yunus perisi, doğaüstü varlıklarla ilişkilendirilse de, Azerbaycan “Köroğlu”ndaki Nigar Hanım ile aynı karakter ve işleve sahip bir karakterdir. Destanın farklı versiyonlarında, kahramanlara rehberlik eden bilge kadınlar ve delilere annelik eden başka karakterler de vardır. İlginç bir şekilde, Azerbaycan versiyonunda genç Köroğlu’na akıl veren ve yol gösteren baba Alı bir erkekken, Türkmen-Özbek versiyonlarında bu işlevi, büyükbabası Cıgalı Bey ile birlikte Köroğlu’nu büyüten anne Gülenam üstlenir.

Kahramanlık destanının doğasına uygun olarak, Köroğlu’nun Azerbaycan ve Özbek versiyonları da dahil olmak üzere tüm versiyon ve varyatlarında, kadınların eş seçerken değer verdiği ilk özellik cesaret ve kahramanlıktır. Köroğlu’na veya onun delilerine (Eğer yiğitsense, get götür beni) evlenme teklifleri bir kahramanlık sınavı niteliğindedir. Kahraman, düşman şehrine gelip onunla karşılaşmalı, kahramanlık göstermeli, rakipleriyle savaşmalı ve kazanmalıdır.

Azerbaycan “Köroğlu”nda, kahraman bir kadın tipi olan Telli Hanım, Aşık Cünun’u hapisneden kurtarmak için savaşçı kılığına girer, “altan yeyinib, üstden gıfillanır, üstden geyinib altdan gıfillanır, kılıç kurşanır, nize asır, emud götürür” (Köroğlu 1965: 63), tek başına bekçileri öldürür ve Köroğlu’nun âşığını serbest bırakır. Bu noktada kendini Köroğlu olarak tanıtarak şehirde paniğe neden olur. “Bundan sonra kendin hakkında beş şey söylediğinde, bizden de bir şey söylesin!” diye Köroğlu’na bir mesaj gönderir.

Köroğlu/Göroğlu destanının Azerbaycan ve Orta Asya versiyonlarındaki kadın karakterlerden bahsederken, özellikle yaşlı kadın karakterlerinden bahsetmek isteriz. Yaşlı kadınlar, farklı kollarda ve varyantlarda hem olumlu hem de olumsuz karakterler olarak rol alırlar ve bu da daha karmaşık bir anlambilime sahip olduklarını gösterir. Aşık ile sevgili arasında aracılık etmenin yanı sıra, bazen kahramanları kötü karakterler olarak yok etmeye çalışırlar. Özbek-Türkmen versiyonunda ise, mitolojik şemaya göre Göroğlu, Ağayunus ile evlenmek için başka bir dünyaya – “periler dünyasına” - girmelidir. Bu dünyaya giriş, kalenin ağzında duran ejderha ve yaşlı kadın Kempir gibi efsanevi yaratıklar tarafından da engellenir.

Yaşlı kadın imgesinin ikili yapısı Azerbaycan halk masallarında daha açık bir şekilde görülmektedir. Azerbaycan halk masallarını inceleyen Ramazan Gafarlı, “Yaşlı kadının vahşi hayvanlar ve orman yaşamıyla olan ilişkisi nedeniyle, eski zamanlarda ölümler dünyasının ve hayvanlar âleminin sahibi olarak düşünüldüğünü” yazar (Gafarlı 2019: 109).

Azerbaycan destanının birçok versiyonunda, Köroğlu’na karşı çıkan savaşçı kadınlar yer alır. “Köroğlun Aypara” kolunda Sanem Hanım, aşkını reddettiği için ordu komutanı olarak Köroğlu’na karşı savaşır (Köroğlu 2021: 239).

Görüldüğü gibi, Azerbaycan ve Özbek-Türkmen versiyonlarında kadın karakterler, mitolojik anlamları ve destandaki işlevleri nedeniyle tipolojik bireysellikler sergileyebilmektedir. Çoğu, Köroğlu/Göroğlu veya deliler gibi ön planda ve ana karakterlerde yer almasa da, olay örgüsünde ve olayların gelişiminde önemli bir yere sahiptirler.

KAYNAKÇA:

1. Abbasov 2019 – E.H.Abbasov. *Azerbaycan Halk Destanlarında Kadın Aşık Tipi // II Uluslararası Develi, Âşık Seyrânî ve Türk Kültürü Kongresi «Türk Kültürü Bildirileri», 3. kitap. Develi, s.50-52.*
2. Caferli 2007 - M.Caferli. *Dastan Yaradıcılığı. Bakü: Elm.*
3. Ferhadov 1968 – Ф.Фархадов. *Закавказская версия эпоса “Кероглы”. Автореф. дисс. Баку.*
4. Fedakâr-Aksoy 2019 – S.Fedakar, H.Aksoy. *Türk Destanlarındaki Kadın Tiplerinin Tespiti ve Tahlili: Kırgız Destanları Örneği // Ankara, Milli Folklor Dergisi, sayı 124, ss. 105-120.*
- Görogly eposy – <https://www.kitaphana.net/book/1725/read>
- İsmaylova 2010 – Y.İsmaylova. *“Köroğlu” Destanının Образlar Sistemi. Bakü, Nurlan.*
5. Köroğlu 1965 – Köroğlu. *Düzenleyeni: M.Tehmasib. Bakü, Azerbaycan Devlet Neşriyyatı*
6. Köroğlu 2021 – Köroğlu. *Düzenleyeni: E.Esger. Bakü, Elm ve Tahsil.*
7. Gafarlı 2019 – R.Gafarlı. *Mifologiya, II cild. Bakü, Elm ve Tahsil.*
8. Rüstemzade 2007 – R.Rüstemzade. *Mehebbet Destanları. Gence: Gence Poligrafiya.*
9. Solmaz 2020 – E.Solmaz. *Özbek Köroğlu Destanı’nın Şahdarhan Kolu Üzerine Bir İnceleme. İstanbul, Gazi Kitabevi.*

